Перед нашими очима, мов у повітрі, висів город-красень, як давній лицар, закований у чари: в шоломах, у кольчугах, у блискучій зброї. По горах між садами розкидав скелі-мури, як сіре каміння в барвінку, золотоверхі церкви. Виблискують, яскряться, як золоті самородки в гранітних скелях, у зелених вітах темні вікна перед вечірнім сонцем, а по затінках між зеленими садами, між сірими стінами загравали вже передвечірні фіолетові тіні.

З ясними зорями, з тихими смутками, в мереживах, у тканках та в тонких серпанках линув до нас за грати весняний вечір.

Обвішано на ніч тюрму замками, сторожа на в’арті — тихо.

Тільки десь на подвір’ї кують ковалі тоненько — чиюсь волю боркають.

Тихо-тихо вітали вечір із-за грат суміжної камери:

Зоре моя вечірняя,

Зійди над горою:

Поговорим тихесенько

В неволі з тобою...

І немов розправляючи крила, вирвався чийсь нетерплячий голос із гурту; за ним затріщали інші, як сухе бадилля, розгораючись на вітрі.

Ще хвилина — і криком, як невпинна стихія, полине кудись невільницька туга.

Без слів озивалося залізо — брязнув багнет об грати. І як руками хто здушив за горло співців.

Як у Дніпра веселочка

Воду позичає,-

вбирали вже тихі задавлені ридання.

Воду позичає,-

одчувається, як зітхання, надворі.

З самого рання ув’яз до мене мотив якоїсь пісні. Ходжу по камері, щось думаю, а сам гуду та й гуду безперестану.

А надвечір — усе снується якась казка чи легенда:

"І пішла мати ярами, та пішла вона й тернами, та й сіяла свої жалі поміж травою, й поростали ті жалі гіркими полинами..."

— Мабуть, чи не розкажу я вам, хлопці, що-небудь сьогодні.

Зашуміли хлопці й нашвидку, вхопивши в руки арештантську вечерю, що ліниво жували, розташувавшись на матрацах, збились коло мене, як голодні галенята коло матері.

Любить тюрма всякі оповідання, впивається ними, як чарівною отрутою, аби тільки хоч словом-другим було згадано в них про волю, про степи-простори. Навіть шаблон для цього улюбила: всяке оповідання — це пригода бурлакові, що траплялась йому під час вільних мандрів по світах.

Так, то й так. Посідали.

— Служив я, хлопці, одну зиму у наймах, у городі, в заводі. Зима впала снігом рано, була довга без краю, віяла завірюхами, морозами давила й занудила мене до смутку. Коли гульк-попливли сніги водою. Вийшов я на поля, глянув навкруги — іде весна на ліси та на гори, а із степу — волею пахне.

Як гукну ж я до гаю — до гаю:

"Присягаю зеленому гаю! Як гай розів’ється — робота минеться!"

Не барився гай — швидко розвився, а я — з хазяйського двору, костур під плече, та й лиги — як Макар лозами...

— На волю? — радісно перебили мене товариші.

— На волю, хлопці!

На лицях випливала мрійна усмішка, груди роздулись потайними глибокими зітханнями, а в очах залеліло щось ясне, як степ, як дим, як далека блакить прозорого неба.

Попідсувались до мене ближче, дивляться так ніжно і заздро в саме лице.

— Іду я та й іду, коли на горі велике село, чи містечко, таке веселе, зелене, ще й річка під ним в’ється, вихиляється.

Дай, думаю, заверну сюди, поживу та побачу, що тут за люди... Може, роботу яку думав знайти собі абощо — хто його знає.

Ходжу по містечку, шукаю собі притулку, питаю людей.

"Може б, ви стали на квартирі у єврея Волинського,— радять люди,— він живе он там і там".

Послухався, йду, роздивляюсь: будиночок чепурненький, довгий, низенький, з мальованими оболонками; під вікнами — кущі та квітки, а внизу між камінням плине річка.

Чую — пристає моє серце,— зайду.

Низенька й широка кімната — зала, здається,— а в кімнаті зільників скрізь, аж темрява стоїть од їх у хаті. Занавісочки, креселка, килими — гарно так, затишно. На стінах між єврейськими картинами висять портрети й Толстого, і Горького, й нашого Шевченка.

Коло столу сидить, схилившись над книжкою, молода пані, зачиталась, аж буйна коса ізсунулась на лице.

"Чого вам?" — кинулась вона, сполохана, на моє привітання, а очі дивляться так суворо, непривітно.

Кажу їй.

"Нема у нас вільної кімнати!" — одрубала вона.

— А гарна з себе? — не втерпівши, спитав наймолодший з товаришів, повновидий єврейчик Миша. Спитав і боязко сховався в гурті. На його суворо кинули очима.

Думаю.

— Була вона, Миша, така: смуглява, висока, струнка і мала якісь дивні очі. Здавалося, що малював хтось, гуляючи, в жарт: довго мережав тоненькі, як ниточки шовку, брови, терпляче виточив, мов з

карих камінчиків, очі, пустив над ними, як стріли, шовкові вії, а далі взяв та недбайливо позатирав, замалював усе, немов йому та робота набридла вже. І стало од того все лице пестливе, заплакане, як у вередливої дитини.

Стою я,— не хочеться мені виходити з хати.

"Хіба ж не тут живе Волинський?" — допитуюсь.

Вона сердито шарпонула книжкою:

"Кажу ж вам, що в нас немає вільної кімнати — дайте спокій!" — Та й глянула тими очима, мов випирала ними мене за поріг.

А я дивлюсь та й думаю: а як воно тому, до кого ці заплакані очі та осміхнуться привітом, та щось скажуть без слів?

І не потаюся перед вами, хлопці: хотілося ляснути шапкою об мостину та й налаяти свою бурлацьку долю собачою — такий чогось жаль ухопив.

Повертаюсь, щоб іти, коли навперейми із бокових дверей вискочив єврей — молодий, руденький, з невеличкою борідкою і з довгими личаними віями на синіх очах. Він на часинку спинив мене, а сам зразу звернувся до молодої господині. Почав за щось не в серце докоряти чи умовляти. Господиня не змагалась, мовчала, тільки зневажливо кривила губи; далі зовсім одвернулась, немов з огидою.

Єврей глянув на неї з докором, хотів щось сказати, далі махнув рукою й повернувся до мене.

"Кімната вільна єсть,— промовив він твердо,— хазяйка не знала, що сьогодні вибрався од нас кватирант".

І повів мене дивитись.

А увечері я сидів уже в чужій господі, як дома. Розклався з книжками, розвішав малюнки, розташувався. Кімната маленька, затишна, вікном у садочок; у садку — акації, бузок, мережаний штахет, а далі — пішли униз тераси, аж туди, де поміж темними гіллястими вербами блищала вода й манячило каміння.

В кімнаті, порядкуючи коло самовара, гомонить зо мною наймичка Христя, щира та рада мені, немов рідні якій.

А як спізніло і я, погасивши огонь, вклався в ліжко, було чути з сусідньої кімнати єврейську мову. Говорив молодий господар Дувид, допитувався про щось, умовляв, то благав покірно, то гірко, гаряче докоряв.

І здавалось, що він розмовляє сам до себе або до стіни. Довго говорив, далі грюкнув дверима, вийшов. Тоді, трохи переждавши, я чув, як за дверима тихо, крадькома заспівало жіноче сопрано, немов вкладало в пісню давню потайну свою тугу:

Хилилися густі лози,

Куди вітер віє...

І повіяло одразу в господі задумою, красою тужної молодості, чарами молодого смутку. А я, чужинець, лежу отут за дверима, слухаю, як чужа жінка стиха ходить, з своєю тугою розмовляє.

І чудно мені, й гарно. Байдуже, що в чужій хаті, що немає в цьому місці душі мені знакомої.

Через вікно на добраніч моргають мені здалеку зорі...

І крізь сон посилаю я творцеві хвалу, що на цей широкий світ, де стільки краси, і туги, і всяких людей, і всякого дива, пустив мене вільним бурлакою...

Не було ладу в сім’ї у Дувида: жінка якось тікала од його, родичі мало не силоміць повернули її Дувидові.

Дивуються сусіди, чого воно сталось так: років зо три жили, як одна душа, а потім чогось спротивився їй; як зненавиділа, то й дивитись не хоче на його — якийсь одворотний став він їй: не обідає з ним, чаю не сідає пити. І бог його знає, що воно трапилось: і достатки є, і Дувид жид як жид — молодий, не б’є, а вона ходить, як німа,— ні до кого не говорить, тільки з книжок усе вичитує та листи комусь пише. Може, що лихе та недобре поробило їй так, а може, зачиталась та й узяла собі щось у голову.

Так казали люди, а сам Дувид не говорив зо мною про це. Заходив до мене часто, про все багато розказував, тільки про жінку довго не казав ні слова.

Сприятелювали ми з ним; разів кілька на день іноді забігав він до мене, ходив і я в його кімнати,— а далі й двері не зачинялись з моєї кімнати у залу. Горнувся він чогось до мене, і я його вподобав: такий говіркий, про все розпитує, про все хоче знати, охоче все розказує, і все так правдиво, щиро — дарма що горе на серці.

Сидячи іноді за книжкою або газетою в хазяйській залі, я охоче прислухався до довгих розмов Дувида з матір’ю, теплих і смутних, прислухався цілими годинами, хоч ні одного слова по-єврейськи не розумів. Старої Сури довго якось я не помічав у кімнатах: ходить тихо, говорить іще тихіше, вирине з якогось кутка, промайне, мов привид, мов якась архаїчна тінь, і сховається кудись. Тільки коли з дому сходила Соня — молода господиня,— Сура виходила в залу й починала говорити з сином.

Дивиться стара Сура живими розумними очима на сина, говорить щось, мов докоряє, картає якимись смутками.

Якось чудно одміняється лице у Дувида од тих слів — лице стає мрійне, кращає, помітно на чолі нові поважні думки. Далі чогось запалюється в очах вже знайомий мені огник — і швидко, гаряче, голосно, вимахуючи руками, починає щось одмовляти матері. Довго гомонить, поблискуючи очима. Мати мовчить, слухає, пережидає.

Потім — ще тихіше, ще спокійніш буркотає її смутна мова, і я почуваю, що смуток, чужий, далекий мені, незрозумілий, починає щипати й мене за серце, а ця висушена та вижурена тінь минулого одміняється перед моїми очима. Здається, що все її сухе тіло збудовано із огню й волі, а горді старечі очі — із криці й смутку.

Довго розмовляють так — змовкнуть, пожуряться.

Кидає Дувид оком по кімнаті, гляне на мене, мов уперше бачить, зітхне.

— Біда, кажуть, у кого жінка бліда, а в мене — як калина, та й то мені лиха година...— промовить не то до мене, не то сам до себе стиха.

— Сам винуватий...— теж по-нашому озивається Сура.— Ну от ви, молодий господин, ви теж науки проходили,— привітно звертається вона до мене, і ласкавим смутком віє од її слів.— Скажіть, чи єсть така наука, щоб навчала сім’ю розорять, зневажати родичів, чоловіка за те, що вони темні, не вчені? Я неграмотна, проте скажу, що така наука несправедлива. Вчити треба, щоб од того добро було, а не лихо. Чи так я кажу, господин?

— Не наука тут винна,— перебиває її Дувид,— молода кров грає, думки всякі...

— Молода! — зітхає Сура.— Молода, та багато вже знає. Вона розумніша вже за нас із тобою. Їй вже не треба ні суботи, ні талмуда, бо то все дурощі. Вона вже не хоче до нас і говорити по-нашому, бо то тільки пархаті жиди мусять так говорити. Їй нудно з нами, хочеться панією бути, з студентами, з лікарями...

— Мамо! — очі в Дувида знову спалахнули гаряче, а в голосі забринів біль і смуток.

І загомоніли знову по-своєму, забувши незабаром про мене.

Знову слідкую за їхніми очима, прислухаюсь до чужої мови, вгадую, про що сперечаються. І бачу — давить Дувида сила материних слів і нічого не скаже він їй дужого проти них, проте щось уперте не сходить із його задуманого обличчя.

І дивний настрій починає опановувати мене під гомін чужої мови, серед суворих незнайомих малюнків, серед єврейських книг, суботніх свічників та інших атрибутів чужого свята. Здається, що вирвано цей куточок із далекої, невідомої країни й занесено хтозна-яким вітром на чужину, між інших людей, між чуже життя. І разом із ним занесено чужий смуток, чужу тугу. А поміж чужим смутком, чужою тугою в’ється нова сила, шумка, радісна, сипле в чужі похмурі стіни квітками, чарами, ніжним зітханням...

Вечоріє. Затихла мова, силуети сина й матері обгорнули хатні тіні та присмерки. Боязко зазирнув у вікно місяць своїм самотнім довічним смутком; блідою, прозорою наміткою оповив частину столика з книжками й заяскрився у бронзі святкових свічників, осяяв єврейські на рушнику вишивані літери.

І малюється мені в темряві старий-старий, од давнини скам’янілий, чужий бог, задуманий, смутний, омертвілий, а під ним яскриться сріблом вишиване писання: фанатична клятьба живого, огневого серця: "Аще

забуду тебе, Єруса-лиме, забвенна буди десниця моя!.." За плечима мороз і іскри. Якими молотками, з якої огневої любові й жалів виковано на живому людському серцеві ці слова, що не потьмарились через тисячі років на далекій чужині!.. Диво!

Пливла весна, розвішувала, розстеляла, мов із скрині, своє добро, своє убрання людям на диво: стелила зелені килими по горах, по яругах, на сади кидала намітки білі, рожеві, на степи-килими сипала стрічки сині, блакитні, жовті, червоні, а далі кидає й кидає, без міри сипле гори зеленого краму, все ним закидає.

Внизу за річкою народились нові шуми — верби укутались буйним листом.

Немов повеселішала Соня, привітніше дивиться, жвавіше ходить.

Познакомилися ближче з нею: книжки почала брати в мене, розмовляли довго вечорами. Така, здається, мрійна, лагідна вдача. Читала багато, вдумується в усе, смуткує про щось. А як усміхнеться, бувало, чого, як блиснуть жартом ті мов заплакані очі, то всі смутки відразу злетять із тебе, а в грудях затремтить ніжна радість, мов що там засяє. І здається, словами прохав би: ось забудь ті смутки, та ще осміхнися, та подивись отак...

Повеселішав і Дувид, підбадьорився, а до мене став ще двічі привітний: чулось, мабуть, йому, що через мене може скуватися лад у сім’ї.

Говоримо ми про що із Сонею — і він збоку примоститься, слухає. Далі й своє слово вкине. Соня інший раз промовчить, а іноді, не дивлячись на його, і йому одмовить. Лице у Дувида тоді аж зашаріється од радощів, аж очі йому засяють.

Минуло скілька днів, став помічати, що й самі вже озиваються одне до одного, сідають укупі за стіл.

Що ж — дай боже не наврочить...

А в Дувида кожний день, як свято: став такий веселий, гомінкий, аж уші завсіди палахкотять йому.

Сидимо одного вечора на ганочку удвох із ним. Вечір тихий, зоряний. Розгомонівся Дувид, став щиру правду розказувати, про все признаватися,— розповідає про Соню, про те, як одружився з нею.

Взяв він її сиротою, на шістнадцятій весні, тільки що скінчила повітову школу. Тільки помер у неї батько — не стало й куточка, де жити. Пішла до свого дядька. А в дядька своїх дітей купа, та все дрібнота — злидні, горе. Радили люди Дувидові молоду в Білій Церкві — хоч простіша, зате з приданим.

Мати — боже, як умовляла — та вже ні до кого більш не пригорталось Дувидове серце. Сказав, що, крім Соні, нікого не хоче. Взяв. Пожила в Дувида Соня, почала книжки читати, сказала Дувидові, що дуже хоче вчитися. В школі йшла вона в перших — похвальні листи давали. Що ж — учись, коли охота,— Дувид не боронив. Навіть грошей не жалував на книжки, студентові-репетиторові платив. Мати все сердилась — нащо їй воно здалося? Хай краще торгувати привчається. Не треба їй торгувати: сам Дувид управиться з тим. Нащо їй слухати ті грубощі, та всяку лайку, та слова непристойні в крамниці?.. Не неволив до цього її Дувид — тільки прохав, щоб рахунки всякі писала, бо сам Дувид — неграмотний.

Взялася Соня до книжок, посиділа за ними, може, рік, а може, й року не було, та й видержала екзамен за шість класів у прогімназії. Та то все — ніщо! Скільки вона знає всячини, що і в гімназії не вчать! Скільки

всяких книжок прочитала! Вона розумніша за всіх отих учителів, що екзаменували її.

Дувид підсунувся ближче до мене й почав ще щиріше:

— Ви ще не чули, як вона говорить!.. Тепер вона ще мало говорила. Ви знаєте, бувало вона почне говорити із студентом, із репетитором, а я тільки сяду під вікном та й слухаю. Над того студента немає розумнішого, кажуть, у всьому нашому місті: як почне говорити — здається, знає він про все на світі, й ніхто з ним не зговорить. А Соня помовчить, потім спитає одно, друге та як почне йому говорити, як почне... Він стане суперечити, а потім і зовсім замовкне — тільки слухає. А я сиджу під вікном, і радію, і сам собі не вірю: здається, що живуть тут образовані, благородні які лікарі або там професори... Скажу вам по правді,— тихше, інтимно почав він,— іноді хочеться по-сімейному, звиняйте, поцілувати там чи приголубити, та й соромно, чогось, не насмію: хто я такий? Темний, неграмотний жид, руки в дьогтеві, в олії, сам у борошні — зовсім наче її наймит... А вона, бувало, як сяде поруч, покладе мені на плече руку, скаже ласкаве слово, то зо мною щось таке робиться, що я й сам не знаю. Повірите — чогось плакать хочеться. Здається, припав би до її ніг та й ноги цілував би... Яка я їй пара?..

Слухав я, слухав Дувида та й став собі думати: добре було б і бурлакові, коли б поклав йому хто на плече руку, та й сказав ласкаве слово, та пригрів променистими очима, та не тут, не межи людьми, а...

І не слухаю вже Дувида: беруся із Сонею за руки та й подаємось степами, ярами та густими лісами в далекі-далекі мандри. Не видно живого — тільки небо та степ, а серед того безмежного степу тільки нас двоє мріє, як комашки. Сидимо на могилі, стулившись, самотні, серце до серця признається, озивається, а очі й думки пустили степами різно, вона свої, а я свої... Хвилює вітер травою в степу, хвилю гонить десь, яку морі, пече і студить лице, очі продимає, до серця доходить і грає там на живих струнах пісню про широку-широку волю...

— Про що це ви так задумались? — питає Дувид.

Я схаменувся, що давненько вже мовчимо з Дувидом.

— Про що я думаю?.. Не питай краще, Дувиде. Думки, як хмари: будуються у щось, а дуне вітрець — то й усе позносить...

Це я так... Сплітається лад, то й нехай...

Ох, ні — не на те воно кувалося.

Увіходить якось до мене в кімнату Дувид, держить у руці якийсь папір, сяє, як завжди.

— Ви бачили, як Соня пише?.. Ось гляньте! — показує.

— Гарно пише, красиво,— згоджуюсь я, кидаючи оком на папір.

— А ви прочитайте, голосно прочитайте! — чогось домагається він і бачу — немов якийсь в очах непокій.

— Про що тут? — беру папір у руки.

— Це Соня розписку написала мені. Я, бачите, потроху веду іноді агентуру по страхуванню од огню, так оце доручаю їй одно дільце в економії.

Розглядаю папір. В кінці — незграбним дрюччям так-сяк зляпано безграмотний підпис: "Дувид Волинський".

— О, та ви грамотні? — жартую.

Сміється.

— Ото тільки й грамоти моєї. Спасибі — Соня навчила. Та ще цифри знаю. Так читайте, що там написано? — насторожився.

Читаю.

"Я, нижеподписавшийся, даю настоящий вид на отдельное жительство жене моей Софии Михайловне Волынской для поступления на акушерские курсы в городе..."

— Вус?! — як з рушниці випалив мені в лице по-єврейському Дувид.

Миттю вихопив з моїх рук папір, порвав, пом’яв і, ховаючи клаптики глибоко в кишеню, кинув на мене погляд, повний гніву.

Вилетів, як буря, аж двері затіпались на старих завісах.

Незабаром десь у кімнатах лящав його гнівний, обурений голос, як пістонами палив.

Залунав йому назустріч другий голос, палкий, дужий, якого я ще не чув. Забриніли в йому нотки такої огневої зненависті, погрози, презирства, що мороз пішов за спиною.

Навіть мені огнем ударило в лице, коли почув близько таку неймовірну силу.

Не вірилось: та чи це ж тая мрійна Соня з заплаканими очима, що ходить тихо, як тінь?

Дувид намагався задавити той голос, тупав ногами, стукав по чомусь, кричав.

Приєднався до гурту ще один голос, спокійний, тихий, проте гострий як ніж.

Зчинилася сімейна буча, якої я ще не чув тута...

А увечері — ходить Дувид по двору, за голову хапається.

Світять зорі, як празникові свічі, шумить по камінних вода, мов хто по воді стрибає.

Я сиджу край вікна, згадую чогось пісню:

Хилилися густі лози,

Куди вітер віє...

Смутно, Дувиде: тікає од нас Соня, не хоче нас...

Може, з тиждень стояв у господі Дувидовій напружений настрій.

Вискочить Дувид із хати, візьметься за груди, застогне, і знову запалають очі, немов роздуло в них вітром огонь. Летить у хату. Здіймається крик, сварка, ляскотня дверима — потім стане знов тихо-тихо, як перед грозою. Ще тихіше ходить стара Сура по кімнатах, ще міцніше стуляються тонкі, горді губи.

Входить до мене Дувид, знесилений, змарнілий, руденькі кучерики поплутались на голові, а в очах не гасне упертий огник.

Показує затертого срібного злота.

— Серце горить у мене!.. Ой горить... Складімося та купимо горілки... Я хочу впитись.

— Не поможе, Дувиде, впитися, коли серце ниє.

Не повірив: пішов знайшов-таки когось. Повернувся додому п’яний: козирок на потилиці, сам розхристаний, розкислий.

Сидить коло мене, лупає п’яними очима, слину пускає:

— Ах, Соня! Сонечка моя!.. Що ти робиш зо мною!

Бридкий, поганий же ти, Дувиде, та ще й дуже.

— Ось послухайте, Дувиде, коли ви так любите Соню, чом не хочете вволити її волю — хай би їхала собі, вчилася.

Дувид із острахом глянув на мене.

— Вона, як поїде, зовсім мене забуде, покине — душа моя чує.

— Коли ж силою милим не будете — схаменіться!

— Знаю. Та що ж я вдію, коли не можу. Коли не мені — краще нікому.

— Ех, Дувиде, Дувиде!.. А ще кажете, що душу оддали б за Соню! — починаю його умовляти.— Коли цьому правда, то ви б же їй слова не сказали, коли вона хоче свого щастя шукати! Ну, не миле їй ваше кохання, самі бачите, то сховайте його для себе. Нехай їде, нехай забуде вас, нехай серце ваше буде щеміти за нею раз у раз. Дарма. Не можна ж так, щоб усі вірно кохалися. Вона, може, покохає другого, а ви собі підете в гай та й розважите свою тугу. Кажуть — світ тоді немилий буде — неправда: і тоді гарний буде світ.

Задумався Дувид.

— Не можу я так,— промовив смутно.

— Не можете?

— Я знаю, що я не пара їй. Я собі людина проста, не вчена. Нащо було йти, коли бачила, що я їй не пара? Коли б не знав її — жив би спокійно, а тепер без неї не можу, не хочу... І не пущу, нізащо не пущу! — У п’яних очах загорівся якийсь огник.

— Не схоче жити зо мною — присилую! Ми разом вступили в закон, мусимо вкупі його держати! Вона ж учена — знала, на що йшла... Вона хоче закон ламати, а я не хочу!.. І їй не дозволю. Не хоче по-доброму — приневолю! — Чмихнув носом, поблискує очима. Я слухаю й дивуюсь, звідкіль береться ця упертість у лагідного Дувида.

Далі Дувид тільки чмихав, та дивно одмінялося його лице: уші палахкотіли, аж курились немов, ніздрі роздимались, лице зблідло, в очах стала розгоратись, поблискувати п’яна потьмарена пристрасть. Відразу, не сказавши ні слова, він схопивсь з місця і, плентаючись ногами, всім корпусом рішуче подався до дверей...

Чути було нерівні ступні в залі, потім щось стукнуло, впало.

— Соня!.. Ну, прости, прости мене! — почулось жагуче прохання.

— Одчепись, гадино! — тремтячи від огиди, задзвенів голос Соні.

Швидко зашуміло щось, ляснули десь двері, зачинились.

— Соня! Соня!

З ласки на погрозу переходив голос Дувида. Застукав у двері.

— Со-ня!..

Забриніли тонко шибки, десь ніжно обізвались-зашуміли шклянки.

"Одурів, клятий жид!" Взявши шапку, я зійшов із дому.

Пізно. В кімнатах наполягла на все тиша, якась отруйна, сонлива. Причувається дихання сонних. Вертаюсь у свою кімнату, ступаю боязко, як злодій, мов страшно зробити шум на цьому святі сна. Огню не свічу: одчинив вікно, задивився.

Спати хочеться, а лягати лінь. Та й ніч вабить — тиха, смутна, травнева ніч.

Одшуміла, одгомоніла весна та й стала задумана, одяглася — в дорогу виряджається.

І палкіше обгортає, тихіше шепоче речі, як дівчина на розлучній розмові.

Гомонить крізь сон, буркоче вода, спотикаючись на камені, мов неспокійний подорожній кудись поспішає.

Дрімається. Мов щось причувається.

— Рятуйте! Рятуйте! — вирвався бентежний крик із далекої кімнати.

Сон одлинув, мов хто злив усього холодною водою. Кинувся, стою серед кімнати. Серце тукає, аж болить.

Сни й дрімоти немов аж зашелестіли, ховаючись десь по кутках.

— Рятуйте! Рят...— голос урвався, як чимсь перетятий.— Рятуйте! — в голосі щось жагуче-нетерпляче, вимагає, тягне до себе.

В мене прокидається якась сила і як водою несе на крик.

Ляскають двері, мов вітер влетів у порожні кімнати.

— Що тут таке?.. Що сталося? — гукаю на порозі Сониної кімнати, й чудно оддається мій голос.

В кімнаті — темно. Вікно одчинене, крізь ажурну занавісочку байдужно світить місяць.

Із темного кутка зразу одскакує Дувид, босий, без шапки, блимнув якимись дикими очима й як метіль вистрибнув у вікно.

Чую, як хлипає Соня, кляне.

Нічого не розумію.

— Що тут зчинилось, Софіє Михайлівно?

Соня соромливо напинала щось на голі плечі і крізь плач, з обуренням і з огидою казала тихо й винувато:

— Ах, яка мерзота! Яка гидота!..

Стало ніяково.

— Не спіть, бога ради, сьогодні,— прохає мене,— він сьогодні якийсь божевільний... Він усе може зробити тепер...

Схилились, дивимось у вікно.

Місячно, видно, куняють верби над водою, вода леліє внизу. Швидко побігла тінь униз, пострибала на березі по камінняхъ, блиснула білим проти місяця.

Шубовсть у воду.

Заіскрились бризки.

— Ой!..— стиха здригнула Соня й міцно схопилась за мою руку, мов намагаючись держати мене. Прикувала очі, дожидає. Чую, як дужче й дужче б’ється в неї серце, а рука все тисне, мов на якусь змову кличе мене без слів.

А внизу уже біжить друга тінь, простягаючи руки.

— Дувид! Дувид! — з страхом, розпачем, з болем кричала стара Сура й летіла до води, як птах; лишаючись іззаду, маяла й тріпалась її одіж.

Минула хвилина.

Із води обізвався до Сури сердитий, а спокійний голос Дувида.

Соня схилила на лутку голову, випустила мою руку й безнадійно заплакала.

Світає. Стомлений ніччю без сну, лагодюсь спати. Застукало щось у двері.

— Ви не спите ще? — чую стурбований і заклопотаний голос Дувида. Здається, що про все недавнє забув він.

— Ні, а що? — підвожусь із неспокоєм од подушки.

— Соня десь ділась!.. Ходімо шукати — прошу вас.

— От нещастя! — одягаюсь нашвидку.

Обдивились двір, шукали над водою, придивлялись, гукали. Зійшло сонце — не знайшли.

Немає день. Немає й другий. Ходить Дувид, зблід. За ним назирці — мати, суха й біла як мармур.

Ходить, стиха умовляє, питає про щось, як хвору дитину.

Боїться, щоб собі не заподіяв чого.

Розпитували, слали телеграму до родичів, у річці шукали — немає й сліду.

— Їй одна дорога, а за нею — десять,— гомоніли люди.

А Давида картало каяття.

— Коли б тільки жива знайшлася!.. Ах, коли б жива!.. Бог з нею: що схоче, те й зроблю... дам їй дозвіл — хай їде, куди хоче... Все уволю: дам їй розлучне писання...

В хаті й на подвір’ї завжди тихо-тихо, смутно. Ходять, як привиди, син і мати, стиха тупає по мостині, пораючись, Христя. Скажеш слово — замирає... І відразу, вертаючись раз до двору, застаю надзвичайний гармидер, крик, галас.

В кімнатах і на подвір’ї метушились жиди мало не з усього міста. Червоні, схвильовані, з чудним блиском в очах, вони махали руками, мов докоряли комусь, сварились, погрожували кудись руками, нахвалялись.

В гурті одзкачається лице Дувида, бліде, задумане. Глянув на мене — як не впізнав. До його товпляться, щось кричать, чогось вимагають.

І одповідає стара Сура — висока, струнка: голос спокійний, проте гострий і міцний як криця. А старі очі надзвичайно одмолоділи, запалавши погордою й гнівом.

Тута ж визирали обличчя декого із селян і міщан.

Один із них — кривий кравець Артем, найближчий наш сусіда — зітхнув і став одходити з гурту до своєї хати.

— Отак,— кивнув він мені на ходу головою,— не буде вже Соні — буде раба божа Катерина! — І крізь навіяний смуток просяяла в його очах тиха радість.

Сонячний день, жаркий, запашний — наостанку травня. В місті — гомін, радісна метушня: "повели вихрещувати жидівку". Міщани, міська інтелігенція, діти — всі весело поспішали до церкви, як на диво, а в церкві палали серед ясної днини свічі й співала півча. Повагом, чудно поблискуючи очима, одправляв священик таїнство: тут на людських очах мала одмінятися душа людини. На всіх обличчях радість і якесь таємне задоволення — це ж нам навіки, без вороття скоряється кров чужинця!.. І очі сяють лагідно, привітно.

Коли після одправи верталась Соня з хрещеними батьками із міської інтелігенції до батющиного дому, я спромігся зазирнути їй в лице. Не вгадати — чи справді почувала вона себе тепер чистою од усякого бруду, чи вабило й турбувало її нове життя, тільки на лиці помітно було глибоку одміну. Ласкаво, щиро гомоніли до неї куми, батюшка, вона привітно осміхалась їм, кивала головою, думаючи якісь свої і радісні, й турботні думи. І сяяло лице далекою, ясною, як небо, усмішкою.

Радісно палило сонце. Цвіли акації й пахли.

Гурт людей ішов за Сонею.

— А як тая ж голубонька біла! — шептали баби позаду.

* * *

Одчиняючи вдома мені двері, аж захлиналась — ридала наймичка Христя, утираючи наплакані очі рукавом брудної, як ганчірка, кофточки — недоноска старої Сури.

— Що сталося, Христе?

Христя близько нахилила до мене лице з червоними од сліз очима й таємнично, стиха промовила:

— Жиди моляться... і хазяїн, і хазяйка... Ой як же хороше моляться... та плачуть, та рвуть на собі волосся... та...— Христя од сліз замовкла, затулившись рукавом.

Справді, без тривоги не можна було слухати цієї молитви-плачу. Причитували щось то Сура, то Дувид по одному, далі разом починали співати-голосити, як поривання осінньої бурі, як тужний крик якогось невідомого звіра.

Промайнула сінцями Сура: лице, уші палахкотіли, а очі сяяли у вінках із сліз, як в алмазах. Було дивно, що якої туги було треба на неї, щоб до червоного розпалити цей білий, сухий мармур, та якого огню треба було, щоб скувати на старих очах ці блискучі скалки-сльози!..

Широкими хвилями огортав усього незвичайний настрій. У цій бурі чужої туги відчувалися сльози не однієї людини — відчувався могучий, стихійний крик цілого народу, який гине, якого зраджують, якого кривдять.

Кидають кревні на чужині в тяжку годину, кидають рідні, кидає викоханий, випещений цвіт його. Мов вітром його зносить. Рве квітку за квіткою і несе, й несе...

І ось тепер, на очах, погас в одному серцеві огонь любові до рідного народу, навіки погас...

...Стоїть Христя коло дверей,— затруджена молодість, невмита краса в лахміттях, довічна темная неволя. Стоїть, заздрить — сльози застигли в очах:

— Ой, коли б же я, коли б я вміла так молитись!..

А я спинивсь та й думаю:

"Мабуть, піду я од тебе, Дувиде: немає коло тебе Соні — не буде радощів твоєму дому. А довіку буде все нудьга та задума. А що того суму, а що того жалю-жалю — безпорадного, нерозважного, німого! А як почуєш, що за ту кривду та скується їй між чужинцями ще й доля щаслива, то, може, й зів’янеш на тому жалі.

Е... прощавай, Дувиде".

Притихла неволя. Мріється їй щось; крізь смуток осміхається із-за грат вечірній красі.

Стою у затінку край вікна, крадькома дивлюсь за грати. Перед очима — нема вже красеня города: здавалось — згорів, і з-під попелу, спускаючись з гір, немов з неба, безліччю жарин жевріла велетенська пожарина, срібною тканкою — туманом покрита; а над нею — темна ніч з далекими зорями, весняна, свіжа, дихає пахощами, вабить, студить, мов продимає жарини.

Нило моє серце із самого рану, а тепер горить... Прийшла звістка з волі, що в рідному краї за довгі роки неволі вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколиханий неволею край. Блукаючи по світах, скільки марив я про це в самотині, скільки разів займалася надія й знову гасла, скільки було й сподіванок і зневір’я, і коли ось прийшло свято, мене немає там... І таким забутим і самотнім почуваю себе за гратами, і гірка мені самотина тепер. Немає дитячих мрій, не марю себе героєм у рідному краї, так хочеться, до сліз, до болю, хоч один камінчик, хоч цеглинку покласти крадькома, нікому невідомому, на те нове велике будування, а коли не збагну, то хоч осторонь стояти,— може, треба буде кому пити подати, коли за роботою його згага пектиме.

І забуваєш усе, линеш кудись, тягнеш за собою і мури, і грати.

На сонному подвір’ї, оповитому весняними шатами, оку-реному пахощами, ніжно, тихо засюрчали кайдани, пустили стиха отруту на серце:

Волю повели, цепом заковану...

Прокинулось лихо, занудило-заболіло...

А перед очима — діється диво: немає города — під темрявою сховалась руїна. Серед каміння, засипаних будов, розвалених храмів огневим пунктиром визначались в темряві контури стін, зруйнованих будинків, цілих серед руїн улиць. Осторонь стоїть гора різно, сяє чарівним бляском, мов густо уквітчана червоно-огневими рубінами.

Німіють жалі, зашерхає думка, і бентежну душу, мов пестливу непокірну дитину, чиясь владна й лагідна рука тихо огортає, як пелюшками, блискучою казкою — примарою зоряної ночі.

1913